

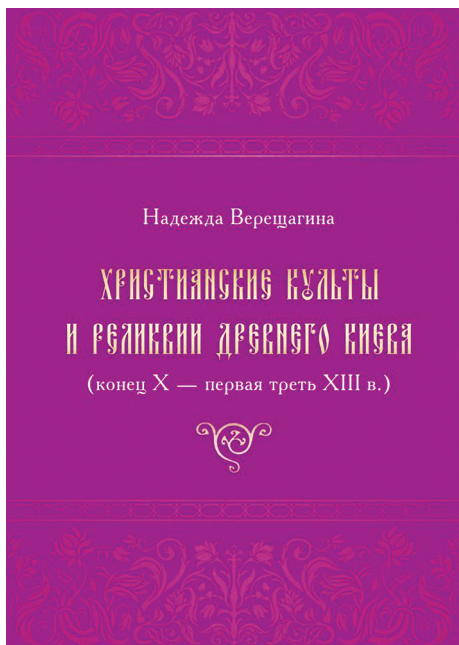
Олег Дьомін

“СВЯТОКУЛЬТОВЕ ОТОЧЕННЯ” ЛЮДИНИ РУСИ
[Рец. на:] НАДЕЖДА ВЕРЕЩАГІНА, *Християнские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.)* (О., 2019), 628 с.

DOI: 10.5281/zenodo.6350429

Про тісний зв’язок християнських церков Візантії та Русі знаємо ще зі шкільних підручників. Проте усвідомлення складності цього процесу приходить тільки, коли поринаєш в глибини наукового пошуку. Воно реалізується по-різному. Для мене наближення до його розуміння відбулося вже після закінчення історичного факультету, коли наприкінці 70-х років ХХ ст. я почав спілкуватись із художником Михайлом Потаповим. Тоді він наново розписував Успенський храм Свято-Успенського чоловічого монастиря в місті Одеса. До цього, за його словами, він вже розписав декілька храмів у західній Україні, в інших містах і кожний раз робив це в різній манері: ранньовізантійській, новгородській, західноукраїнській тощо. Одеську церкву він розписував у візантійському стилі, зважаючи на те, що, на його думку, так були розписані перші церкви Київської Русі. Робота просувалась повільно, бо він постійно відволікався на вивчення тих чи тих образів і подій, що були пов’язані із сюжетами розпису. В його кімнаті і в майстерні знаходилась велика кількість альбомів та книжок, зокрема закордонних, які він ретельно вивчав. Проте митець постійно скаржився на відсутність праць, які б показали йому, як ішов процес переносу візантійського церковного живопису до Києва. І ось, читаючи дослідження Надії Верещагіної, я згадав про нього і подумав: “Як шкода, що він не мав цієї книжки”.

Монографія Надії Верещагіної яскраво уособлює київську наукову школу, засновником якої є відома вчена, професорка Надія Нікітенко. Саме під її керівництвом авторка розпочинала свої наукові студії. Разом із тим, дослідниця представляє і одеську медієвістичну школу, яка, маючи давню історію, була відроджена в наш час професором Олександром Александровим. Крім того, робота є віддзеркаленням тих суттєвих зрушень останніх трьох десятиліть, які привели до вибухового зростання інтересу науковців до історії

релігійно-духовного життя. Зміна векторів духовного світу, поряд із іншим, вплинула на актуальність і наукову важливість представленої монографії.

Незважаючи на різну тематичну спрямованість, обсяг і методологічне розмаїття залучених джерел та історіографії, багатошаровість складових частин монографії, вона має в цілому цілісний, узагальнений, підсумковий характер, бо є результатом багаторічних авторських досліджень. І це при тому, що книжка не вміщує відокремленого епілогу. Але останнє можна пояснити, найвірогідніше, саме тим, що, по-перше, робота спирається на чисельні попередні публікації, а по-друге, роль епілогу віді-

грає, певною мірою, вступ, який поряд із зазначенням результатів розшуків, зберігає й свою основну функцію.

Розмаїття проблематики визначило структуру роботи, її архітектоніку: 6 розділів, 10 глав, 58 параграфів, 66 підпараграфів (деякі параграфи без підпараграфів). Авторка опрацювала чисельну літературу з питань історії релігії, агіографії, політичної та культурної історії, мистецтвознавства, літературознавства, богослов'я, археології тощо. Незважаючи на відому кожному досліднику раннього середньовіччя обмеженість джерельної бази, кількість опрацьованих джерел складає понад 200 найменувань, а загальна кількість списку бібліографії сягає близько 1400 одиниць. Великий масив джерел та літератури стосується не тільки головних проблем, але й менш значних та надзвичайно заплутаних для тлумачення питань. Це становить певні труднощі та вимагає хірургічної точності джерельного аналізу, що, на мій погляд, і було досягнуто. Прикрашає книгу ретельно підібраний ілюстративний матеріал.

Закінчуючи “Вступ”, авторка запросила читачів до дискусій, діалогу та подальших досліджень. Отож у порядку діалогу зупинимось на деяких питаннях теми.

Дослідниця поставила для себе і для читача низку складних завдань. Перед собою – опрацювати увесь масив джерел і літератури та вийти на історичні, мистецтвознавчі, світоглядні узагальнення. Перед читачем – увійти в становище людини давньої Русі, розібратись із визначенням цієї людини щодо усього “святокультового” оточення, в якому вона жила. Термін “свято-

культовий” був запропонований та апробований дослідницею ще в її кандидатській дисертації, і включає до себе культу християнських святих та священних реліквій (с. 11). Він вдало вписується в історичні реалії ранньосередньовічного часу, проте цікаво, чи була тоді якась специфічна назва цьому явищу в Києві? У будь-якому разі наявна різноманітність християнських церков вимагала певного визначення сучасників.

Загальним підходом у дослідженні, якому, зважаючи на масштаби і складність роботи, не було альтернативи, стало системне бачення визначеної авторкою святокультової традиції, внаслідок чого текст виправдано відкриває розділ щодо місця і значення реліквій загалом у християнській культурі. Як вважає авторка, святі реліквії виступають найважливішими “структуруючими факторами картини світу” (с. 21, 53). Проте було ще одне авторське, вже “тіньове” завдання – показати ключову роль церемонії “adventus” (ритуальний богослужбовий цикл набуття, перенесення й положення святині в храм) у шануванні мощів. Потім саме ця церемонія стане важливим елементом усієї концепції дослідниці. Значна увага слушно приділена недостатньо з’ясованому у богословській та науковій літературі питанню зв’язку святості мощів з їхнім станом (тлінні/нетлінні). Доведена авторська позиція, що в православній традиції як нетлінні, так і тлінні (кісткові) останки святого вважалися священною субстанцією. “Нетління” виступало знаком святості, а як ознака гріховності розглядалася “незруйнованість” тіла.

“Червоною ниткою” крізь увесь текст проходить думка про вирішальну роль хрестителів Русі князя Володимира та його дружини Анни Порфіроподної в культурній розбудові християнізованої Русі, формуванні київської церковної інституції та святокультового корпусу, як найважливішої складової церкви.

У світоглядній парадигмі середньовічної культури тема небесного патронату займала чільне місце. Авторка доклала значних зусиль для реконструкції цілісної картини досить широкого спектру перших патрональних культів християнізованого Києва, чому відведено майже дві третини текстового обсягу книги. У цьому контексті всебічно розглянуто процес адаптації на київських теренах універсального для християнського світу богородичного культу та перших патрональних культів загальнодержавного значення – священикомученика Климента папи римського і святителя Миколая Мирлікійського. Для дослідниці ця тема не нова, адже їй вже були присвячені кандидатська дисертація та дві монографії¹. Проте матеріал був значно доповнений,

¹ Див.: Н. В. ВЕРЕЩАГІНА, *Перші загальнодержавні культу святих Климента і Миколая та їх відтворення у пам'ятках історії і культури Київської Русі*, автореф. дис. ... канд. іст. наук (К., 1999); Н. В. ВЕРЕЩАГІНА, *Климент Римський – небесний покровитель Київської Русі: [монографія]* (О., 2011), 158 с.; Н. В. ВЕРЕЩАГІНА, *Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева: [монографія]* (О., 2012), 220 с.

уточнений та більш детально проаналізований. Загалом використаний величезний архів джерел та публікацій різних авторів як дожовтневого, так радянського та пострадянського періодів. Дослідницею відтворено процес формування та розвитку зазначених культів на рівні західно- та східнохристиянської варіацій. Зроблено висновок, що на київських теренах вони розвивалися паралельно й взаємопов’язано, посівши центральне місце у святокультовому корпусі давнього Києва. Як показала Надія Верещагіна, це відбилося в народженій у Києві іконографічній традиції парного зображення святих Климента і Миколая у їхньому предстоянні перед Богородицею в статусі небесних заступників київської землі. Ключове питання і одночасно одне із фактичних завдань, закладене в підмурки авторської концепції, полягає у визначенні обрисів “національної церковно-православної системи”. Авторка вважає, що це можливо відтворити, спираючись на тогочасні історичні реалії. Вона обґрунтовано доводить, що культи святих Климента та Миколая, вплинули на такі особливості Київського християнства, як відкритість світовим християнським центрам, толерантність, паулінізм тощо. Цікаві матеріали наведені, зокрема, для підтвердження аристократичної грані цих культів. Увагу читача привертає наукова розвідка щодо загадкової історії голови Климента Римського. Самобутність дослідницького пошуку, як вбачається, підкреслюється надзвичайно плідним мистецтвознавчим аналізом втраченої чудотворної ікони Миколи Мокрого та історичним показом її побутування у східнослов’янській культурі.

Принципово важливим видається те, що авторка акцентує свою увагу на визнанні ідеологічною базою київської святокультової традиції кирило-мефодіївську духовну спадщину, репрезентантом якої, з часів корсунських пошуків Кирила-Константина, став священномученик Климент Римський. Принциповим для дослідниці є доведення ідеї про органічний і початковий зв’язок поширення культу св. Климента з діяльністю першовчителів слов’янства – Кирила та Мефодія. У контексті цієї ідеї дослідниця заперечує “загальноприйнятну” концепцію 863 р. (початок моравської місії) – як точку відліку кирило-мефодіївської епохи, пов’язуючи цю подію із віднайденням мощів святого Климента у Херсонесі та церемонією “adventus”, яка відбулася там у 861 р. Зважаючи на величезне різноманіття кирило-мефодіївських студій, Надія Верещагіна відпочатку попереджає читача про свій науковий шлях – дослідження святокультового компоненту в контексті причетних до нього явищ кирило-мефодіївського кола. Отож, виходячи із зазначених обріїв завдання, авторка поширила географічні рамки роботи на територію сучасної Угорщини та прилеглих земель – тодішню Велику Моравію, де розгорталася місія слов’янських першовчителів. Вперше в науковій літературі запропоновано оригінальне бачення кирило-мефодіївської святокультової моделі в західнослов’янському релігійно-культурному ареалі (с. 81–92). Цей

компонент складає, так би мовити, серцевину загальнохристиянського пантеону святих, сприйнятих слов'янським рухом. Ідейно-релігійний зміст цієї моделі обумовлений поєднанням рис ортодоксального римо-католицького, бенедиктинсько-кльонійського і візантійського християнства з елементами аріанства та ірландського християнства (с. 91–92). Погоджуючись із цим, добавимо від себе: і з елементами західнослов'янського традиційного світобачення на фундаменті слов'янської кириличної писемності. Отже слов'янська модель “святості” виглядає таким чином: свята Софія Премудрість Божа, священномученик Климент папа римський, першOVERHOVNI апостоли Петро і Павло, слов'янські першовчителі Кирило і Мефодій, отець церкви Григорій Богослов, великомученики Дмитро Солунський і Пантелеймон, слов'янські святи – учні Кирила і Мефодія та чеські князі Людмила і В'ячеслав, а також католицькі святи: Бенедикт Нурсійський, Войтех-Адальберт, Прокопій Сазавський, мученик Віт. На мою думку, цей корпус можна було розширити також за рахунок дуже популярної, як у західних, так і пізніше у східних слов'ян, святої мучениці Параскеви-П'ятниці.

Так чи інакше займаючись упродовж багатьох років кирило-мефодіївською проблематикою, я з підвищеною зацікавленістю читав саме ці сторінки. Не усі складові викладеної тематики розглянуті авторкою з рівною мірою поглибленості та доказовості. В окремих частинах присутня недовомленість, не до кінця чіткі формулювання. І тут радше справа в тому, що Надія Верещагіна не ставила собі на мету розглядати усі сюжети кирило-мефодіївської спадщини. Проте якраз це видається важливим, бо висвічує ті проблеми, які мало присутні в історіографії. Але така ситуація доволі легко пояснюється, насамперед, відсутністю джерел.

Отож саме такий ракурс дослідження привів до того, що авторка фактично ввела до джерельної бази кирило-мефодіани нові джерела – реліквії, які раніше не залучались до вивчення кирило-мефодіївської проблематики якраз у такому форматі. Як результат, висновки щодо складу київського корпусу святих із високим ступенем вірогідності вказують на західний шлях проникнення християнських підходів та ідей Кирила і Мефодія у перші десятиліття XI ст. до Русі та підтверджують наше бачення про первісність кириличних засад слов'янської писемності вже у Великій Моравії з 863 р.²

І вже потім, як вказує авторка, спираючись на джерельну базу, відбувалася адаптація кирило-мефодіївського корпусу “святості” до київської слов'янської релігійної моделі упродовж XI ст., і, найвірогідніше, завершилась через півстоліття після хрещення Русі князем Володимиром.

² Див.: О. Б. Демин, “Мы пришли дать вам Слово”. Кирилл и Мефодий в истории славянской культуры (О., 2003), 119 с.; О. Б. Демин, ‘Христианское мировоззрение Кирилла и проблема создания славянской письменности’, *Rossica antiquae: Исследования и материалы*, 2006 (Санкт-Петербург, 2006), с. 111–123.

До давньокиївського патронального пантеону, на думку дослідниці, увійшли також отець церкви Григорій Богослов, архістратиг Михайло, святі великомученики Пантелеймон, Георгій та Дмитро, які складають аристократичний “княжий” корпус небесних покровителів, та власні київські святі: князь Володимир, княгиня Ольга, “будівничі” печерського чернецтва преподобні Антоній та Феодосій, святі страсотерпці Борис і Гліб.

Як позитивну особливість монографічного дослідження, маю відзначити той факт, що культу всіх представлених у книзі святих розглядаються в нерозривному зв’язку з культом їхніх реліквій. Вважаю дуже важливим і те, що простежена ретранслятивна функція Києва, як центрального релігійно-культурного осередка, в справі поширення київської святокультової традиції в північні та північно-східні регіони Русі.

Окремі положення тексту видаються загальноприйнятими, відомими з літератури проблеми. Але, і це особливо хотілось би відмітити, що системне теоретичне осмислення вони набули саме в цій узагальненій праці.

Разом із тим, низка питань, і це цілком закономірно, виходячи із складності поставлених завдань, залишились поза межами реконструкції християнських культів та реліквій давнього Києва. Скажімо, зважаючи на ту увагу, яка приділяється в книжці питанням православних свят, можливо було б доцільним ще залучити низку публікацій спеціальної історичної дисципліни геортології, яка спеціалізується, насамперед, на вивченні християнських свят.

Проте це не зауваження, а пропозиція наступним дослідникам продовжити вивчати тему. Те ж саме стосується й рецензії, у рамках якої неможливо відтворити усю різнобарвність палітри монографії Надії Верещагіної. Інші огляди, без сумніву, доповнять і поглиблять враження від цієї чудової книжки.

Підсумовуючи зазначимо, що монографія – важливий щабель у відбудові цілісного бачення розвитку культів у Східній Європі. І з цього погляду представлене дослідження є новаторським вже за своїм задумом, темою та джерельною базою.

І закінчуючи рецензію, скажемо, що монографія видана досить обмеженим накладом. Між тим, ця книга потрібна, як необхідність, спеціалістам багатьох напрямів історичного, культурологічного, богословського, мистецтвознавчого характеру. Прискіпливий читач знайде в книжці багато моментів, що можуть спонукати його до творчої дискусії, яку дозволяє творче поле авторського тексту. І це підстава, разом із недостатнім накладом, для здійснення довидання тиражу, або ж до другого доопрацьованого видання. В цьому науковий обов’язок автора, який вже здійснив наочно представлену по-справжньому титанічну роботу.